

Terepmunka multietnikus vajdasági közegben

Adalékok a kutatói én és terep viszonyához

Mit jelent Vajdaságban nem (csak) a „saját” etnikai csoportunkat/kultúránkat kutatni néprajzi/antropológiai terepmunka keretében? Hogy csapódik le ez a kérdés konkrét módon a nem szerbiai, de nem is magyarországi származású magyar kutató és az adatközlők viszonyában, és mi következik ebből? E rövid szövegben – főként terjedelmi okok miatt – e kérdések néhány olyan aspektusát taglalom, amelyek a *Híd* olvasóközönségét is érdekelhetik, és elárulnak valamit a jelenkori Vajdaság társadalmilag megosztó, jelentős témáinak súlyáról is.

2015 ősze óta végzek Szabadkán társadalomnéprajzi/antropológiai kutatást a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Interdiszciplináris Doktori Iskolájának hallgatójaként. Az általános téma az egykori délszláv háborús kényszermigránsok¹ szerepe és képe a helyi diskurzusokban, amely során eddig magyar, horvát/bunyevác és szerb – illetve utóbbi csoporton belül „őslakos” és „bevándorló” – narratívákat egyaránt rögzítettem „organikus” (köznapis beszédhelyzetek, a média monitorozása és résztvevő megfigyelés) megjelenésükben, valamint „mesterséges” (félíg strukturált interjúk) módon is. A terjedelmi korlát okán, illetve mivel ezekben az esetekben már jelentős mennyiségű anyaggal rendelkezem, e helyütt lé-

¹ Terminológiai vitákra adhat okot, hogy miként nevezzük egységesen a délszláv háború miatt a lakhelyüket kényszerből elhagyó szerb nemzetiségű embereket. E helyütt a *kényszermigráns* (mind az angol *forced migrant*, mind a szerb *prisilni migrant* bevett tudományos terminus) kifejezést használom. Ez magyarul ugyan (még) szokatlanul hangzik, mivel azonban az alanyaim közt olyan is akadt, aki ugyan kényszerből jött, de menekültstátusza nem volt, ezért az átfogóbb *kényszermigráció/kényszermigráns* fogalmak használata mellett döntöttem. Az átfogóbb kép érdekében érdemes megnézni a kilencvenes évek háborúi által kiváltott migráció – némi fogalmi tisztázást is tartalmazó – szerbiai vonatkozásairól szóló viszonylag friss statisztikai összefoglalót: ЛУКИЋ 2015.

nyegében a vajdasági magyar és horvátországi/boszniai származású szerb alanyaikkal kiépített viszony *tipikus* és *domináns* vonásairól² lesz szó.

Az említett témában a szabadkai terepen a helyi magyaroktól kapott reakciókban rendkívül hangsúlyos az etnikai határ/elhatárolódás³ mozzanata. A domináns kommentároknak számos esetben két meghatározó, egymással sok esetben összefonódó összetevője van: az ironizáló humor, illetve az érdeklődésemre és a kutatás tényleges eredményeire való kételkedő rácsodálkozás. Nézzünk néhány konkrét példát! Volt, aki ironiával vegyes, viccelődő kritikaként tette fel nekem a következő kérdéseket a terepmunka során készült fényképek nézegetése közben: „*Ezért jöttél te Vajdaságba?*”, illetve „*Kik közé keveredtél?*”. Más esetben egy-egy konkrét szerb rendezvényt követően, miután a benyomásaimat tudakolták, elhangzott a kommentár, miszerint „*te igazi multikulti vagy*”. Viszonylag hamar kialakult bennem az a megállapítás, hogy a kutatói érdeklődésem folytán olyan rendezvényeket is követek, amelyeket a vajdasági magyarok (elvileg) nem. Magyar baráttal, ismerőssel szinte sosem találkozok ezeken a helyeken, ha pedig véletlenül mégis, akkor az történik, mint a szabadkai *Zavičajni dani* fesztivál 2016-os megnyitóján, amikor egy helyi tévének végzett munkája miatt jelen levő barátom tudakolta, hogy „*mit keresel te itt?*”. Fontos vonásnak tűnik, hogy a szerb szervezetek⁴ eseményeinek látogatását a magyar ismerőseim és alanyaik között gyakorlatilag senki sem tartotta még érdemesnek, általában ezekről nincs saját tapasztalatuk. Ugyanakkor tegyük hozzá, hogy ez nem jelenti a személyes kapcsolatok hiányát: szinte mindenki ismer néhány olyan személyt (de ezek csak ritkán minősülnek közeli barátoknak), aki a háború miatt talált új otthonra Szabadkán.

A vajdasági magyar adatközlők esetében pusztán az, hogy voltaképpen én is magyar származású vagyok, gyorsan elfogadottá tesz, ami tovább erősödik azáltal, hogy már több éve itt élek, Szabadkán alapítottam csalá-

² Talán nem egészen nyilvánvaló, ezért szükséges jelezni, hogy kvalitatív és nem kvantitatív vizsgálatot végzek.

³ Érdemes emlékeztetni arra, hogy etnicitáskutatásban Fredrik Barth norvég antropológus korszakalkotó elméletei óta alaptételnek számít: az etnikai, illetve a nemzeti határok valósága elsősorban nem a különböző nyelven, történelmen, kultúrán stb. alapszik, hanem azon, hogy az adott csoportok egymás közt szisztematikusan tesznek különbséget, amely esetben a különbözőség tudata kulturális mintaként van jelen. A témáról bővebben lásd ERIKSEN 2008.

⁴ Négy olyan szabadkai szerb hagyományörző és művelődési egyesületről van szó itt, amelyek a tagjaik között számos egykori kényszermigránst tudnak. A szervezetek a következők: *Udruženje Ličana „Lika” Subotica*, *Zavičajno udruženje „Dalmacija” Subotica*, *Zavičajna zajednica „Republika Srpska” Subotica*, *Zavičajno udruženje „Banija”*.

dot, és hogy magaménak érzem ezt a vidéket. Ezzel szemben az a körülmény, hogy én Szlovákiából jöttem, kettős hatással jár. Egyrészt „kisebbségi” mivoltom miatt máshogyan tekintenek rám, mint egy magyarországi magyarra, másfelől viszont a külföldi származás egyesek elképzelésében magyarázatot is ad az érdeklődésemre. A kutatásomat sokan azzal próbálják megmagyarázni, hogy én sem személyesen, sem a családomon keresztül nem szembesültem a jugoszláv háborúk hatásaival, illetve a kilencvenes évek szerb nacionalizmusával („*Biztos azért tudod ezt kutatni, mert nem ide születted.*”; „*Neked azért érdekes, mert nem innen vagy, de mi ezt átéltük.*”), az pedig csak ritkán szokott előfordulni, hogy a személyes, illetve a szakmai (néprajzi/antropológiai) háttérből vezetik le érdeklődésem és módszertanom lényegét.

Némely esetben felbukkan a „kiderítés vágya” is, amely sokszor a kutatást legitimizáló tényezőként jelenik meg. Ez alatt azt kell érteni, hogy egyesek az egykori háborús menekülthullám „irányítottságának”, és ezzel együtt a vajdasági magyarság elnyomásának igazolását „várják el” tőlem azt gondolván, hogy a tudomány most majd igazolni fogja sejtésüket. Meglátásom szerint ez sok esetben nem is egészen tudatosan jelentkezik, és mintegy ösztönösen merül fel az emberekben. Ide tartozik az a kérdés is, amikor azt tudakolják, hogy miként fogadnak engem, a szlovákiai magyart a „szerb menekültek”. Amikor a kutatási téma még csak ötletként vetődött fel bennem, olyan véleménnyel is találkoztam, hogy ez veszélyes terep („*Még verést is kaphatsz tőlük.*”), és ezért nem érdemes vele foglalkozni. Mindezen esetekben okkal feltételezhető, hogy a kisebbségi tudat, a kollektív emlékezésben élő kulturális mintaként szolgáló sérelmek mélyen meghatározó erővel bírnak a saját társadalmi környezet értelmezésében.

A tipikus reakciók másik, kevésbé markáns csoportját képezik a már semlegességre törekvő „érdeklődők”, akik voltaképpen hasznosnak tartják a témát, nem akarnak vitázni a meglátásaimmal, és nem fogalmaznak meg elvárásokat. Mindezt azért fontos megemlíteni, hogy látszódjon: attól még, hogy domináns egy bizonyos típusú automatizmus, még nem jelenti azt, hogy egy csoporton belül csak ezt a vonást lehet rögzíteni.

Az egykori kényszermigránsok esetében – legyen szó akár a már említett kulturális egyesületek tagságáról, akár az ezektől független egyénekről – a személyemre és témámra adott reakciók közvetlenül kevesebb etnikai dimenziót tartalmaznak, és más hangsúlyokkal, más szempontok szerint tekintenek rám. A „megmutatás/megmutatkozás” mozzanata a domináns elem, ezzel együtt pedig sokakban „megtiszteltetést” is kivált egy külföldi kutató érdeklődése. A likai származású személyek szabadkai egyesüle-

te például eddig mindig rendkívül pozitívan fogadta a jelenlétemet, és első megkeresésemre nyitottan reagált: „(...) számunkra elismerést jelent, hogy érdeklő Önt a líkaiak hagyománya és szokásai”. Hasonló módon reagált bemutatkozásomra a boszniai szerbek egyesületének vezetősége is („*Én is ezzel szeretnék foglalkozni, mint maga.*”), amikor előadtam, hogy a kutatás az általános témán túl az otthonaikat kényszerből elhagyó emberek életútjáról is szól, valamint arról, hogy miként termelődik újra ma a szerb populáris kultúra. Egy esetben pedig egy adatközlőm mélyen elgondolkodva hallgatta Vajdaság migrációtörténetéről alkotott képemet, majd elégedetlenkedve nyugtázta, hogy a munkáért nem kapok pénzt a szerb államtól: „*Rólunk írsz, ezért ezt a mi államunknak kéne finanszírozni, nem?*” Annak a tudatosítása tehát, hogy egy kutatás róluk és a hasonló sorsú csoportokról szól, egyértelműen megkönnyíti a munkámat.

Tapasztalatom szerint ennél a csoportnál a pusztá érdeklődés is elég ahhoz, hogy nyitottá váljanak az emberek, ugyanakkor számos tényező mindezt nagyban megkönnyítheti. Ilyen például a régió általános hely- és történelemismerete. A Szabadkán töltött – 2012-től számított – eddigi öt év során a volt Jugoszlávia egykori területén több olyan helyszínen is megfordultam, ahonnan néhány alanyom származik, vagy amelyeknek fontos szerepe van a szerb történelmi tudatban, és az ezekre való utalás, esetleg a rövid beszámoló mindig elismerést vált ki. Ezzel együtt a történelmi ismeretek ugyanilyen szereppel bírnak: helyek, események, személyek futó megemléztetését nyugtázzák. Nyilvánvalóan jelentős tényező a nagyjából középfokú szerb nyelvtudásom is, amelyet – vétek bármilyen és bármennyi nyelvtani hibát is a beszéd során – minden esetben egyértelmű pozitívumként értékelnek, főként külföldi mivoltom miatt. Egyébiránt annak ellenére, hogy magyar mivoltomat mindig kihangsúlyozom, szlovákiai származásom ugyanennyire fontos számukra a besorolásomnál/azonosításomnál. Ez alatt nem azt kell érteni, hogy szlováknak néznek (noha elszórtan erre is volt már példa, de akkor gyorsan tisztáztam a helyzetet), hanem pusztán egy olyan személynek tartanak, aki nem egy Szerbiával közvetlenül szomszédos, de nem is túl távoli országból jött.

Az elfogadottság témaköréhez végül azt is hozzá kell tenni, hogy meglátásom szerint a kutató pusztá külső identitása, illetve az adott régió és történelmének ismerete még nem lenne elég. Mindenképp szükséges a szisztematikus, hosszú időn keresztül jelenlét együtt – ami a legfontosabb, és ez valahol a néprajzi/antropológiai kutatás lényege – az *összinte érdeklődéssel* a kutatók iránt. Ez a munka azon rendkívül finom szövetű dimenzióját érinti, amelyen áll vagy bukik kutató és kutató közötti biza-

lom létrejötte, ahol az etnikai hovatartozás valamilyen módon felülíródik. Hofer Tamás fejtette ki egykor, hogy a néprajzkutatónak komoly kihívást jelent saját etnikai háttérének (esetemben ezt a magyar identitásom és iskoláztatásom jelenti) befolyása a tudományközi diskurzusokban (HOFER 2009). Ez a kihívás nyilvánvalóan kihatással van a terepmunka végzésére is, ugyanakkor tapasztalatom szerint, ha tartósan a kutatás alanyainak belső világára fókuszálunk, és elkezdjük érezni annak valós működését, akkor ez a háttér valamennyire kiküszöbölhető. Tegyük hozzá, hogy az őszinte érdeklődés megléte egy kulturális jelenség iránt még nem jelenti azt, hogy egy „másik” kulturális világ iránt nem tud ugyanennyire empatikus lenni a kutató, még ha világok közti „mozgáshoz” időnként járulékos szellemi erőfeszítés is szükséges az esetleges antagonizmusok miatt.

A szerb alanyaim velem való viszonya sem mentes az „elvárásoktól”. A „meggyőzősemmre” irányuló igény egy-egy részkérdés kapcsán bukkan fel. Ilyen volt például az, amikor egy beszélgetés során Nikola Tesláról állítottam azt, hogy likai mivolta és származása a legbiztosabb pont, mire beszélgetőtársam gyorsan, de tapintatosan igyekezett kijavítani, hogy „*Az egyetlen bizonyosság, hogy szerb volt*”. Egy interjú során, miután a horvát tenger mellé került szóba, gyorsan igyekeztek leszögezni, mielőtt még másra utalhattam volna (noha ez nem állt szándékomban), hogy „*Dubrovnik szerb város volt*”. Mindezek ellenére, ha nyíltan beszélgetünk a szerepemről, akkor elfogadják azt, hogy a tapasztaltakat kívülállóként próbálok analitikusan kezelni. Sok esetben beszéltem a néprajzi/antropológiai módszertan lényegéről, és még senki sem talált benne kivetnivalót, tetszik nekik a személyes megkeresés mozzanata. Ez a kutatói pozíció a terepen érdekes helyzeteket is eredményez. Egyszer például egy likai származású férfi a háborúval kapcsolatos álláspontomat tudakolta az egyik egyesület kirándulása során, mivel ő úgy látta, hogy túlságosan érintett a tárgyilagos véleményformáláshoz (az akkori helyzet miatt a beszélgetést nem tudtuk befejezni), általánosságban pedig egyértelműen és őszintén érdeklődnek a témáról írandó szövegek után.

Végezetül vonjunk le néhány rövid következtetést. Az adott kutatási terepen már pusztán a kutatásra és a kutatóra adott reakciók jó fokmérői lehetnek az etnicitás mértékének és jellegének. Nem elhanyagolható körülmény az sem, hogy egy vajdasági közegben milyen származású etnológus végez kutatást: a regionális származással bíró, de nem csak a saját etnikumát kutató etnológus szakmai tekintete folytán valamilyen mértékben talán valóban könnyebben találhat utat a különböző etnikai pólusok közt, noha meggyőződésem szerint megfelelő attitűddel bármelyik vajda-

sági kutató is ugyanezt meg tudja tenni. Mindez azt is mutatja, hogy az etnikailag és politikailag megosztó témákkal való foglalkozás jelentős intellektuális kihívást jelent, és hogy mennyire nem értéksemleges terep az, amely tele van különböző kulturális mintákkal, előítéletekkel és elvárásokkal.

Irodalom

- ERIKSEN, Thomas Hylland (2008): *Etnicitás és nacionalizmus*. Antropológiai perspektívák. Gondolat Kiadó, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs
- HOFER Tamás (2009): Az európai etnológia nemzeti iskolái és a „rejtett etnicitás”. In *Uő: Antropológia és/vagy néprajz*. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről. MTA Néprajzi Kutatóintézete, PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, L’Harmattan, Budapest–Pécs, 133–144.
- ЛУКИЋ, Весна (2015): *Две деценије избеглиштва у Србији*. Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији. Републички завод за статистику, Београд <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Izbeglica%20lica.pdf> (2016.02.01.)